

איסור שחיטת בהמה מעוברת ואיסור הריגת אישה מעוברת: לגלגולו של מדרש ושל איסור*

יפעת מוניקנדרם

א. מבוא

שתי שאלות נשזרו זו בזו בפרשנות הנוצרית והיהודית לויקרא כב 28: "וְשׂוֹר אוֹ־שֶׁה אֹתוֹ וְאֶת־בְּנוֹ לֹא תִשְׁחַטוּ בַיּוֹם אֶחָד": שאלת שחיטתה של בהמה מעוברת ושאלת הוצאתה להורג של נידונה הרה. שתי שאלות אלה, ובעיקר השזירה שלהן, נוגעות בשני תהליכים המעצבים את הספרות הנוצרית ואת ספרות האגדה וההלכה – גלגולו ועיצובו של מדרש והיחס לחוקי האימפריה. שאלת שחיטתה של בהמה מעוברת והוצאתה להורג של נידונה הרה נידונות כמדרש על פסוק ומדרש זה עובר בין מקורות שונים וקהילות שונות. עיון השוואתי במקורות אלה יראה כיצד מדרש הפסוק מתגלגל ומתעצב במעברים אלה. תוכנו ההלכתי והמשפטי של שאלות אלה נוגע לשאלת היחס בין האוכלוסייה המקומית וחוקי האימפריה, והאופן שבו ניתן ללמוד על יחס זה כאשר הדיון אינו מופיע כחלק מדיון משפטי או הלכתי, אלא אגב כתיבה תיאולוגית, מרטרולוגית או אגדית.¹

האם יש להוציא להורג אישה הרה שנידונה למוות מייד עם גזר דינה, או שמא יש להמתין עד לאחר הלידה ורק אז להוציאה להורג? שאלה זו הטרידה משפטנים יהודים, יוונים, רומים ונוצרים בשלהי העת העתיקה. היא מופיעה לראשונה במאה הראשונה

* תודתי נתונה לפרופ' ברכיהו ליפשיץ, לד"ר בנימין פורת, לד"ר יואל קרצ'מר-רזיאל ולקורא האנונימי של מערכת כתב היד על הערותיהם המאירות. תודה נוספת למשתתפי סמינר החוקרים במשפט עברי בפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים (יוני 2019) שם הוצג מחקר זה לראשונה. המחקר נכתב בתמיכת הקרן הלאומית למדעים, מענק 1757/18.

1 במאמר זה מופיעים מקורות ביונית ובלטינית שזכו למהדורות ולתרגומים שונים. מכיוון שבמרבית המקרים אין חשיבות למהדורה או לתרגום בו השתמשתי, ציינתי את שמו העברי של החיבור או של המחבר, ואם שם זה אינו נפוץ, גם את שמו הלטיני בסוגריים, כדי להקל על הקוראים למצוא את החיבור במהדורה או בתרגום הנגישים להם. במקרים שבהם יש משמעות למהדורה או לתרגום מסוימים, הפניתי אליהם במלואם.

לפני הספירה במקורות יווניים ומשם מתגלגלת לחקיקה הרומית. היא מופיעה בספרות התנאית והאמוראית, מופיעה בדיונים משפטיים בימי הביניים ומופיעה גם בכתיבה הנוצרית בשלהי העת העתיקה, אולם, בעוד הכתיבה היוונית, הרומית והיהודית התמקדה בשאלה המשפטית וההלכתית, בדיון הנוצרי שאלה זו מופיעה אגב דיון על מרטירולוגיה נשית או תוך התמקדות במסורת פרשנית למקרא. יתר על כן, בעוד הדיון המשפטי היווני, הרומי והיהודי תואם לדיון המשפטי וההלכתי בסוגיות סמוכות,² התאמה כזו אינה מאפיינת את הכתיבה הנוצרית, והדיון עומד בניגוד לעמדה הנוצרית המתפתחת בשלהי העת העתיקה בנוגע למעמדו של העובר, ובפרט בנוגע להפלות יזומות.

מאמר זה יפתח בסקירת סוגיות הרקע: מעמדו של העובר והיחס להפלות, הוצאתה להורג של נידונה הרה, הפרשנות הקדומה לויקרא כב 28 והפולמוס עליה. בשלב שני נתמקד בפרשנות של פילון לאיסור שחיטת בהמה הרה ולדרישה לדחות את הוצאתן להורג של נידונות הרות לאור עמדתו בנוגע להפלות ולאור הבנתו את מעמדו של העובר. סקירה זו תתמקד במקורותיו של פילון וביחסו לפולמוסים בני זמנו. בשלב שלישי יתבחן התגלגלותן של סוגיות אלה ושל דרשות פילון לספרות היהודית והנוצרית המאוחרת לו, במאות הראשונות לספירה, ונסכם ביחס בין השיח הרתי והפרשני, והשיח המשפטי וההלכתי בסוגיות אלה.

ב. רקע

מעמדו של העובר, ובפרט – הפלותו, נדונו רבות במחקר. העולם היווני והרומי שימש הן כנושא למחקר עצמאי, הן כרקע להבנת העמדה הנוצרית או היהודית. בחוק האתונאי המוקדם אין איסור על הפלות כשלעצמן, אלא אם הן פוגעות בזכויותיו של אבי הילד לילד עתידי,³ ואריסטו, אפלטון ואחרים אינם אוסרים הפלות בשלבים מוקדמים, אלא רק עם התקדמותו של ההיריון.⁴ יתר על כן, הטענה שעל פיה עובר הופך לאדם עצמאי

2 ראו יפעת מוניקנרד "אישה הרה היוצאה ליהרג – גלגולו של פולמוס" תעודה לא 505 (ה'תשפ"א) ובנסמן שם.

3 ראו Laura Pepe, *Abortion in Ancient Greece*, in SYMPOSIUM 2013. PAPERS ON GREEK AND HELLENISTIC LEGAL HISTORY (CAMBRIDGE MA, AUGUST 26–29, 2013) (Michael Stephen Charles Todd, *Lysias on*: והשוו: Gagarin and Adriaan Lanni eds., 2014) *Abortion*, in SYMPOSIUM 1999: VORTRÄGE ZUR GRIECHISCHEN UND HELLENISTISCHEN RECHTSGESCHICHTE (Gerhard Thür and Francisco Javier Fernández Nieto eds., 2003) שבתגובה למאמרו כתבה פפה את מאמרה.

4 Emiel Eyben, *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity*, 11-12 *ANCIENT SOC'Y* 5, 32-43, 48-56 (1981-1980); KONSTANTINOS KAPPARIS, *ABORTION IN THE ANCIENT WORLD* 167-194 (2002); ZUBIN MISTRY, *ABORTION IN THE EARLY MIDDLE AGES* C. 500-900 28-37 (2015) ובנסמן שם.

רק מרגע הלידה ואילו לפני כן הוא חלק מגופה של אימו מופיעה בספרות היוונית הרפואית והפילוסופית, אלא שהיא נדירה בה יחסית.⁵ אמפדוקלס, בן המאה החמישית לפנה"ס, המצוטט בחיבור מן המאה השנייה לספירה, טוען כי "העובר חלק מרחם אמו" (τὰ ἔμβρυα τὰ ἐν τῇ γαστρὶ τῆς μήτρας μέρος), כפי שפירות הם חלק מן העץ.⁶ עמדה זו מנוגדת לעמדה הנפוצה של היפוקרטס, ואחריו אריסטו, גלנוס ואחרים, שעל פיה לעובר יש חיות עצמאית, המתפתחת באופן הדרגתי.⁷ למרות זאת, בשלהי העת העתיקה מתחזקת העמדה כי העובר הוא חלק מרחם אימו. החל מן המאה השנייה היא מיוחסת לסטואים,⁸ ומופיעה בחיבורים שונים, אף שללא שימוש מפורש בכיטוי זה.⁹

החברה הרומית ראתה הפלות בעין רעה, אולם רק במאה השלישית לספירה הן נאסרות בחוק. בכתביה המשפטית הרומית, כינוי העובר כחלק מרחמה של אימו – *partem ventris* – והקביעה שאין בהריגתו משום רצח, נפוצים בהרבה, בעיקר מראשית המאה השלישית לספירה.¹⁰ למרות זאת, עיקרון זה אינו העיקרון שמנחה את היחס להפלות וזכות העובר לחיים, אלא עקרון סמכות האב על ילדיו (*patria potestas*). הפלות נאסרות

- 5 קפריס שם, בעמ' 41-44; פפה (לעיל ה"ש 3), בעמ' 16.
- 6 המיוחס לפלוטרך דעות הפילוסופים (Placita philosophorum) 5.26 (C910). מקור זה מצוטט גם אצל המיוחס לגלנוס היסטוריה פילוסופית (De historia philosophica) 130.10, כפי שנידון אצל Mareike Jas, *Towards a Better Text of Ps. Plutarch's Placita Philosophorum: Fresh Evidence from the Historia Philosophia of Ps. Galen*, in *AETIANA IV: PAPERS OF THE MELBOURNE COLLOQUIUM ON ANCIENT DOXOGRAPHY* 143-148 (Jaap Julius Mansfeld and David T. Runia eds., 2018) *ראו לחכמים*, *ראו* PREUSS, *BIBLICAL AND TALMUDIC MEDICINE* 388 (Fred Rosner trans., 1994).
- 7 למקורות נוספים לתיאוריית ההתפתחות ההדרגתית, ובפרט ציטוטים מגלנוס ומן המיוחס לגלנוס, *ראו* ENZO NARDI, *PROCURATO ABORTO NEL MONDO GRECO ROMANO* 93-115 (Milano, A. Giuffrè. 1971) *קפריס, לעיל ה"ש 4, בעמ' 44-52*; Ann Ellis Hanson, *The Gradualist View of Fetal Development*, in *L'EMBRYON: FORMATION ET ANIMATION: ANTIQUITÉ GRECQUE ET LATINE TRADITIONS HÉBRAÏQUE, CHRÉTIENNE ET ISLAMIQUE* (Luc Brisson, Marie Héléne Congourdeau, and Jean Luc Solère eds., 2008) *בהבדל בין תפיסת העובר של גלנוס לבין התפיסה הסטואית, ראו* Christopher Gill, *Galen and the Stoics: Mortal Enemies or Blood Brothers?*, 52 *PHRONESIS* 88 (2007).
- 8 המיוחס לפלוטרך דעות הפילוסופים (Placita philosophorum) 5.15 (c907). *לדיין* Teun Tieleman, *Diogenes of Babylon and Stoic Embryology*. *ראו* *Ps. Plutarch, 'Plac'. V 15.4 Reconsidered*, 44(1) *MNEMOSYNE* 21 (1991).
- 9 פורפירוס (מיוחס לגלנוס) *לאגורוס* (Ad Gaurum) 3.4; שם 14.3; לייחוס המוטעה *ראו* James Wilberding, *Porphyrus: To Gaurus on How Embryos are Ensouled and on What is in our Power*, *ANCIENT COMMENTATORS ON ARISTOTLE* 7-10 (2015).
- 10 דיגסטא 2.9.35; שם 2.4.1.1.

משום שהן פוגעות בזכותו של האב על היילוד ולא בשל מעמדו העצמאי של העובר,¹¹ ואילו מעמדו של העובר משמעותי רק בנוגע לזכויות הירושה שלו ולדינים נלווים.¹²

עקרון סמכות האב הוא גם העיקרון המנחה את הדרישה לדחות את הוצאתה להורג של נידונה הרה. דרישת הרחייה מופיעה בכתיבה היוונית החל מן המאה הראשונה לפני הספירה, ונובעת מהתייחסות לזכויות העובר, ליכולתו לשאת אשמה או לפוטנציאל חייו. בכתיבה המשפטית הרומית היא מוצגת תחילה כנוהג ובראשית המאה השלישית לספירה הופכת לחוק. אולם, בניגוד לכתיבה היוונית, בכתיבה הרומית הדרישה לדחות את הוצאתה להורג של נידונה הרה, כמו איסור ההפלות שנוסף בתקופה זו, מעוגנת בדרישה שלא לפגוע בזכויות האב על הוולד שעודו בגופה של אימו ובסמכותו עליו ולא במעמדו של העובר.¹³

גם העמדה הנוצרית שימשה כר פורה למחקר, ובפרט ההתמקדות בהתנגדות הנוצרית החריפה להפלות שנדונה הן בהקשרה היווני והרומי, הן בהקשרה היהודי.¹⁴ התנגדות זו נקשרת על פי רוב לתפיסה היוונית שעל פיה יש להבחין בשלבים שונים

- 11 לדיון בהפלות ובהתפתחות האיסור, ראו W. J. Watts, *Ovid, the Law and Roman Society on Abortion*, 16 ACTA CLASSICA 89 (1973); לחשד של גברים בנשים שהוביל להתפתחות איסור זה, ראו Eva Cantarella, *Women and Patriarchy in Roman Law*, in THE OXFORD HANDBOOK OF ROMAN LAW AND SOCIETY 428 (Paul J. du Plessis, Clifford Ando, and Kaius Tuori eds. 2016).
- 12 לדיון על הפלות בחוק הרומי ראו אייבן, לעיל ה"ש 4, בעמ' 19-29; JANE F. GARDNER, WOMEN IN ROMAN LAW & SOCIETY 158-159 (Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press. 1986); Susan Dowsing, *Contraception and Abortion in the Early Roman Empire: A Critical Examination of Ancient Sources and Modern Interpretations* 63-70 (1999) (M.A. thesis, University of Ottawa). לעיל ה"ש 4, בעמ' 26-28 ובנסמן שם; Véronique Dasen, *Becoming Human: From the Embryo to the Newborn Child*, in THE OXFORD HANDBOOK OF CHILDHOOD AND EDUCATION IN THE CLASSICAL WORLD (Judith Evans Grubbs and Tim Parkin eds., 2013), הסוקרת את מרבית הסוגיות הנוגעות לעובר בתרבות היוונית והרומית.
- 13 לדיון מפורט ומקורות נוספים, ראו לאחרונה מאמרי, לעיל ה"ש 2.
- 14 למעט הכתיבה המחקרית בנוגע להפלות ראו John Thomas Noonan, *An Almost Absolute Value in History*, in THE MORALITY OF ABORTION: LEGAL AND HISTORICAL PERSPECTIVES (John Thomas Noonan ed., Cambridge, Harvard University Press. 1970); אייבן, לעיל ה"ש 4, בעמ' 62-74; Andreas Lindemann, 'Do not Let a Woman Destroy the Unborn Babe in her Belly' Abortion in Ancient Judaism and Christianity, 49 STUDIA THEOLOGICA 71 (1995); MICHAEL GORMAN, ABORTION & THE EARLY CHURCH CHRISTIAN, JEWISH & PAGAN ATTITUDES IN THE GRECO-ROMAN WORLD (1998) ולאחרונה ראו את סקירתו של מיסטרי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 37-55 ובנסמן שם.

בהתפתחות העובר, ¹⁵ ולחיבורים יהודים-הלניסטיים, דוגמת תרגום השבעים, שהבחין בשלבים שונים בהתפתחות העובר, ¹⁶ ולפילון ¹⁷ ויוספוס, ¹⁸ האוסרים הפלות. איסור ההפלות מתחיל להופיע כבר בכתיבה הנוצרית המוקדמת, בחיבורים בעלי השפעה יהודית והלניסטית חזקה, דוגמת הדידכרה, איגרת ברנבס והאפוקליפסה של פטרוס, ¹⁹ וממשיך בכתיבה הנוצרית המזרחית והמערבית גם יחד, בכתיבה תיאולוגית ופרשנית, ²⁰ כמו גם בכתיבה בעלת אופי משפטי, דוגמת סדרי הכנסייה והמכתבים הקנוניים של בזילאוס. ²¹ ההתנגדות העזה להפלות הצטרפה לפולמוס על נטישת תינוקות או הריגתם, ²² ולוותה בטענות כי הפלה משתווה לרצח, וכי יש המפילים כדי לאכול את העוברים או כחלק מפולחן. ²³ אולם, ההתנגדות הנוצרית להפלות אינה נוגעת לאופן שבו הנוצרים מתארים

- 15 קפריס, לעיל ה"ש 4, בעמ' 47-49.
- 16 תרגום השבעים, שמות כא 22-23, ובדיון בסמוך להערה 44.
- 17 ראו להלן, סעיף 3.
- 18 יוספוס קדמונית ד 278 בעקבות תרגום השבעים לשמות כא 22-23; יוספוס נגד אפיון 2, 202. דברים אלה צוטטו אצל אוסקיוס הכנה לבשורה (Praeparatio evangelica) 8.8.7.
- 19 בנוגע לאפוקליפסה של פטרוס ראו Patrick Gray, *Abortion, Infanticide, and the Social Rhetoric of the Apocalypse of Peter*, 9 J. EARLY CHRISTIAN STUD. 37 (2001); בנוגע לדידכרה ראו גדליה אלון מחקרים בתולדות ישראל: בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד 279-280 (1957). התנגדות דומה להפלות ניתן למצוא גם אצל המיוחס לפויקלידס (Pseudo Phocylides) 184-185. אף שנטען כי חיבור זה נכתב על ידי יהודי, לאחרונה דן בשאלה זו ג'ונתן קלאונס, וטען כי ישנן יותר ראיות הקושרות את החיבור לנוצרים מאשר ליהודים. ראו Jonathan Klawans, *The Pseudo-Jewishness of Psuedo-Phocylides*, 26 J. FOR STUD. PSEUDEPIGRAPHIA 33 (2017) ובנסמן שם.
- 20 ראו למשל בכתיבה הנוצרית היוונית: אתנגורס פניה (Legatio) 35; קלמנס מאלכסנדריה פדגוגוס (Paedagogus) 2.96.1; אוריגנס נגד קלטוס (Contra celsum) 8.55; יוחנן כריסטוסטומוס דרשות על האגרת אל הרומיים (Ad romanos) 24 (אל הרומיים 13.14). אותה התנגדות מופיעה גם בקרב כותבי הלטינית, למשל טרטוליאנוס אפולוגטיקה (Apologeticum) 9.8; אוגוסטינוס מדריך (Enchiridion) 86; קטריוס מארלס (Caesarius Arelatensis) דרשות 19, שם 44, שם 200; הירונימוס מכתבים 22.13.
- 21 חוקות השליחים (Constitutiones apostolorum) 7.3.2 (בעקבות הדידכרה); בזילאוס מכתבים 188.2, תוך התייחסות לנוסח תרגום השבעים לשמות, כא 22-23; בזילאוס מכתבים 188.8; ועידת אנקרה (Ancyra, 314 CE) 21; ועידת אליירה (ראשית המאה הרביעית) 63.
- 22 ראו לאחרונה מאמרי Yifat Monnickendam, *The Exposed Child: Transplanting Roman Law into Late Antique Jewish and Christian Legal Discourse*, 59 AM. J. LEGAL HIST. (2019) 1 ובנסמן שם.
- 23 ראו למשל טרטוליאנוס אפולוגטיקה (Apologeticum) 9, הדין בהפלות כחלק מהאשמתו את הפגנים בהקרכת תינוקות או בנטישתם עם לידתם; מינוקיוס פליקס אוקטביוס (Octavius), 30.2; אפיפינוס פנריון (Panarion) 26.5.4-6. באופן דומה, כחלק מההאשמות של נובטיוס בכפירה, קיפריאנוס מאשים אותו שגרם הפלה לאשתו. האשמה זו חוזרת מאוחר יותר

את דרכי ההפלה השונות ודרכים אלה דומות לדרכים שמצאנו בספרות היוונית-רומית ובספרות התנאית והאמוראית.²⁴

אם כותבים אלה מתייחסים לשאלת התפתחות העובר, נפוצה בכתיבתם הטענה כי העובר הופך לישות עצמאית כבר ברחם אימו. טרטוליאנוס, בראשית המאה השלישית לספירה,²⁵ מייחס לאפלטון ולאחרים את הטענה שהעובר הופך לאדם רק עם לידתו וטוען כנגדם כי יש בעובר חיים גם טרם לידתו.²⁶ במקום אחר טוען טרטוליאנוס, בעקבות תרגום השבעים, כי העובר הופך לאדם מרגע שנשלמה צורתו, בעודו ברחם אימו.²⁷ לעומתו

- גם בכתיבו של פקיאנוס (Pacianus) מברצלונה, ראו קיפריאנוס (Cyprianus) **מכתבים** 52.2; פקיאנוס **מכתבים** 2.3; שם 3.6, שם 3.19.
- 24 לסקירה מקיפה של אמצעי הפלה ומניעה באמצעות תרופות בעולם העתיק, ובפרט השוואה למידע רפואי מודרני, ראו אייבן, לעיל ה"ש 4, בעמ' 10-12; JOHN M. RIDDLE, CONTRACEPTION AND ABORTION FROM THE ANCIENT WORLD TO THE RENAISSANCE (1992); קפריס, לעיל ה"ש 4, בעמ' 12-27. לתיאורי הפלה לאיברים בעולם הנוצרי ראו טרטוליאנוס **על הנפש** (De anima) 25; אוגוסטינוס **מדרין** (Enchiridion) 86. להפלה באמצעות תרופות ראו קלמנס מאלכסנדריה **פידגוגוס** (Paedagogos) 2.10.96; מינוקיוס פליקס **אוקטביוס** (Octavius) 30.2; בזילאוס **מכתבים** 188.8; קסריוס מארלס (Caesarius Arelatensis) **דרשות** 19, שם 44, שם 52, שם 200; הירונימוס **מכתבים** 22.13. לתיאור התנאי והאמוראי להפלה לאיברים ראו תוספתא, גיטין ג 8-9 (מהדורת ליברמן 257 ובפרט תיקון הנוסח שם), שם מתוארת הפלה מכוונת בידי רופא שאינה נאסרת מצד עצמה ואף נעשית ברשות בית הדין (לדין ותיקון הנוסח ראו שאול ליברמן **תוספתא כפשוטה** כרך ח 840-841 (תשנ"ו); תוספתא, בבא קמא ו, יז; תוספתא, מכות ב, ה; תוספתא, יבמות ט, ה (מהדורת ליברמן 30) ובמקבילה במשנה, יבמות ז, ה; משנה, אהלות ז, ו. שאלת ההפלה לאיברים מופיעה גם בתיאור הפלות טבעיות בתוספתא, נידה ד, יד-טו; משנה, נידה ג, ה; משנה, בכורות ח, א; משנה, כריתות א, ג; בבלי, נדה יח, ע"א; כד, ע"א; כח, ע"א; ירושלמי, נדה ב, ה (מהדורת האקדמיה 4-6:1440); ג, ה (מהדורת האקדמיה 10-15:1446); ספרא, תזריע, פרק א, פרשה א, ו-ח.
- 25 לתארוך חיבורו 'על הנפש' לשנת 206/7 לספירה, ותארוך חיבורו 'אפולוגטיקה' לשנת 198 לספירה, ראו TIMOTHY D. BARNES, TERTULLIAN: A HISTORICAL AND LITERARY STUDY (Oxford, Oxford University Press. 1985) 30-56. לסקירה מלאה של עמדתו של טרטוליאנוס, ראו JAMES BARR, TERTULLIAN AND THE UNBORN CHILD: CHRISTIAN AND PAGAN ATTITUDES IN HISTORICAL PERSPECTIVE (2017).
- 26 ראו טרטוליאנוס **אפולוגטיקה** (Apologeticum) 9.8, הטוען כי אין להבחין בשלבים השונים בהתפתחות העובר, אלא הפלה בכל שלב תיחשב לרצח. טרטוליאנוס משתמש בדימוי הפרי בפריחה, בדומה לדימוי שהשתמשו בו הכותבים הסטואים, אלא שהוא לומד מכך שהתינוק כולו קיים טרם לידתו ולא שהוא חלק מגוף אימו. בחיבורו **על הנפש** (De anima) 25, דוחה טרטוליאנוס את הטענה שעל פיו הנפש נכנסת לגופו של העובר רק עם לידתו.
- 27 טרטוליאנוס **על הנפש** (De anima) 37.2.

טוען לקטנטיוס, בשנת 304 לספירה, כי הנשמה נכנסת בעובר כבר עם העיבור ולכן הפלה רוצחת אותו.²⁸ בזילאוס, בשנת 374,²⁹ טוען כי הפלה אסורה בכל שלב, כרצה, בין לפני עיצובו של העובר, בין לאחריו.³⁰ בכל מקרה, לא מצאתי בכתיבה הנוצרית מן המאות הראשונות לספירה ביטוי הדומה לביטוי "עובר ירך אמו" בגרסתו היוונית או הלטינית או עמדה נוצרית שעל פיה העובר הוא חלק מרחמה של אימו עד לידתו.³¹

בעוד כותבים יוונים, דוגמת היפוקרטס והבאים אחריו, תיארו את העובר כישות ההופכת בהדרגה לעצמאית, בעוד המשפטנים הרומיים החלו לאסור הפלות, והנוצרים התנגדו להפלות בכל תוקף, התנאים הציגו עמדה הפוכה בתכלית בנוגע להפלות ואף התפלמסו עם החקיקה הרומית והנהוג היווני בנוגע להוצאתן להורג של נידונות הרות. לדידם, עובר אינו מטמא מת,³² הפלתו לא תיחשב להריגת אדם אלא לפגיעה נזיקית, הוא אינו מהווה עילה לדחיית הוצאה להורג של אישה הרה,³³ ועד רגע לידתו יש להעדיף את חייה של אימו על חייו.³⁴ בתקופה האמוראית מופיע לראשונה הביטוי המפורש "עובר

- 28 לקטנטיוס **עבודת האל** (De opificio dei) 17. לתארוך החיבור, ראו MICHEL PERRIN, LACTANCE: L'OUVRAGE DU DIEU CRÉATEUR 11-17 (PARIS, ÉDITION DU CERF. 1974).
- 29 לתארוך המכתבים הקנוניים של בזילאוס, ראו Paul Jonathan Fedwick, *The Church and the Charisma of Leadership in Basil of Caesarea*, 45 *STUD. AND TEXTS* 133, 147-8 (1978); Paul Jonathan Fedwick, *A Chronology of the Life and Works of Basil of Caesarea*, in *BASIL OF CAESAREA: CHRISTIAN, HUMANIST, ASCETIC* 3, 16-7 (Paul Jonathan Fedwick ed., Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981); PHILIP ROUSSEAU, *BASIL OF CAESAREA – TRANSFORMATION OF THE CLASSICAL HERITAGE* 20 1-2, 360-63 (1998).
- 30 בזילאוס **מכתבים** 188.2. לטענה דומה ראו גם פמפילוס **הגנה על אוריגנס** (Apologia) 169. (pro origine)
- 31 אוגוסטינוס **עיר האלהים** (De civitate dei) 12-13 **ובתוכחה וחסד** (De correptione) 22. 23.85 (et gratia) דן בשאלה אם העוברים יקומו בתחיית המתים, אולם גם הוא אינו טוען שהם חיים בחלקם. באופן דומה, בזילאוס **נגד אונומיוס** (Contra eunomium) 2.8, מבחין בין ילד ובין ולד שהופל טרם נשלמה צורתו, אולם דינו הוא חלק מהדיון התיאולוגי במעמדו של ישו כבן אלוהים, ואין להסיק מכאן כי מותר להפיל או כי נפל אינו בעל נפש, אלא רק שלא נשלמה צורתו ולא נולד חי.
- 32 ורד נעם "בין ספרות קומראן למדרש ההלכה: לשחזורו של פולמוס פרשני" **מגילות ז** 71-84 (2009), ובנסמן שם, ה"ש 35; ורד נעם **מקומראן למהפכה התנאית: היבטים בתפיסת הטומאה** 157-164 (2010).
- 33 משנה, ערכין א, ד; ספרי זוטא, במדבר לה, כב (מהדורת הורוביץ 334).
- 34 שאלת מעמדו של העובר נדונה במחקר בעיקר כחלק מהדיון בהפלות. כפי שעולה ממחקריהם של רונית עיר-שי, דניאל סינקלר ואחרים, עמדתה של ההלכה התלמודית, שאינה אוסרת הפלות כלל, שונה באופן מהותי מעמדותיהם של פוסקים מודרניים, האוסרים הפלות וחלוקים רק במקרי הקיצון שבהם ניתן להתיר הפלות בשל מצבם של העובר או אימו. לדיון ראו דניאל סינקלר "היסוד המשפטי של איסור הפלה במשפט העברי (בהשוואה

ירך אמו" ובצידו גם הביטוי ההפוך "עובר לאו ירך אמו", הדומים לביטויים המקבילים ביוונית ובלטינית. חוקרים נחלקו בשאלה אם הפסיקה התנאית מעידה כבר על תפיסה זו או על ניצניה, או שמא היעדרותו של ביטוי זה מעידה שתפיסה זו עדיין לא נכנסה לשיח של חכמים.³⁵

עמדת חכמים אינה מנוגדת רק לעמדה היוונית והנוצרית, אלא גם לעמדה העולה מכתבי כת קומרן. ויקרא כב 28: "וְיִשׁוּר אִו־שָׁה אֹתוֹ וְאֶת־בְּנֹוֹ לֹא תִשְׁחָטוּ בְּיוֹם אֶחָד" ושאלת שחיטתה של בהמה מעוברת נידונו במחקר בעיקר תוך התמקדות במחלוקת בין כת קומרן וחכמים בשאלה זו. בכתבי הכת, וייתכן שאף בכתבי יוספוס,³⁶ האיסור המקראי "וְיִשׁוּר אִו־שָׁה אֹתוֹ וְאֶת־בְּנֹוֹ לֹא תִשְׁחָטוּ בְּיוֹם אֶחָד" מורחב ומתייחס לא רק לבהמה ובנה החי, אלא גם לבהמות מעוברות. הרחבה זו הוצגה במחקר כפולמוס בין אנשי הכת והפרושים. בעוד הפרושים, ואחריהם חכמים, התיירו שחיטת בהמה מעוברת,³⁷

לשיטות משפט אחרות) "שנתון המשפט העברי ה 177 (ה'תשל"ח); הניאל סינקלר "מפגש בין משפט למוסר בסוגיית ההפלה: משפט עברי, קנוני, מקובל וישראלי" המשפט יג 239 (ה'תשס"ח), והדיון המקביל באנגלית Daniel B. Sinclair, *The Legal Basis for the Prohibition on Abortion in Jewish Law*, 15 ISR. L. REV. 30 (1980); DANIEL B. SINCLAIR, *JEWISH BIOMEDICAL LAW: LEGAL AND EXTRA-LEGAL DIMENSIONS* (2008) בעמ' 67-12 שם הוא מדגיש את תפקידו של המוסר וההשפעה הנוצרית על הפוסקים המודרניים; Alfredo Mordechai Rabello, *The Legal Status of the Embryo/Fetus and the Problem of Induced Abortion in Jewish Law*, in ISRAELI REPORTS TO THE XVI INTERNATIONAL CONGRESS OF COMPARATIVE LAW 74 (Alfredo Mordechai Rabello ed., 2006); רונית עיר-שי (נעמת) "תפיסות מגדריות בפסקי הלכה: סוגיית ההפלות כמקרה מבחן" עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה 417 (אביעזר רביצקי ואבינועם ריונק עורכים, 2008); RONIT IRSHAI, *FERTILITY AND JEWISH LAW: FEMINIST PERSPECTIVES*; ON ORTHODOX RESPONSA LITERATURE (Joel A. Linsider trans., 2012) בעמ' 111-200 עיר-שי חושפת את הנחות היסוד המגדריות של הפוסקים המודרניים. כן ראו תגובתו של Alan Jotkowitz, *Abortion and Maternal Need: A Response to Ronit Irshai*, 21 NASHIM 97 (2011). Fred Rosner, *The* לפנייהם נכתבו מספר סקירות הלכתיות, ביניהן של DAVID M. FELDMAN, *Jewish Attitude Toward Abortion*, 10 TRADITION 48 (1968) MARITAL RELATIONS, BIRTH CONTROL, AND ABORTION IN JEWISH LAW 251-267 (New York, Schocken Books, 1968).

לדיון ולביבליוגרפיה נוספת, ראו לעיל ה"ש 2. 35

יוספוס מצטט ככל הנראה את פילון ומציין את האיסור להרוג חיות עם ילדיהן בחיבורו נגד אפיפון 2.213, אולם ללא פירוט או הרחבה כלשהי. את דבריו ציטט אוסביוס הכנה לבשורה (Praeparatio evangelica) 8.8.48. להיכרותו של יוספוס את פילון ראו יוספוס קדמוניות היהודים 18.259. 36

המילים "אותו ואת בנו" מופיעות אצל חכמים כמונה סגור, שמתייחס לאיסור לשחוט בהמה (נקבה) וצאצאה ביום אחד, כך למשל לכל אורך משנה, חולין ה, ותוספתא, חולין ה. 37

אנשי הכת אסרו אותה,³⁸ ייתכן משום שסברו שעובר אינו חלק מגופה של אימו.³⁹ ייתכן

38 האיסור לשחוט בהמה מעוברת מופיע שלוש פעמים. הוא נידון במחקר לראשונה בעקבות הופעתו במגילת המקדש, נב 5-7 (מהדורת קימרון כרך א 191), ודיונו של משה ויינפלד "המתת עובר – עמדתה של מסורת ישראל בהשוואה לעמדת עמים אחרים" ציון מב 129 142 (ה'תשל"ז); יגאל ירין **מגילת המקדש** כרך א 242-243 (ה'תשל"ז). איסור דומה מופיע גם במגילת מקצת מעשי התורה, ב 36-38 (מהדורת קימרון כרך ב 208) וב-ELISHA QIMRON AND JOHN STRUGNELL, QUMRAN CAVE 4: MIQŠAT MA'ĀŠEH HA-TORAH – DISCOVERIES IN THE JUDEAN DESERT 10 (1994), בעמ' 50, או על פי השלמתו של מנחם קיסטר "עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח" **תרכיץ סח** 367 317 (ה'תשנ"ט). כן ראו בריון של קימרון ושרנגל, שם, 157-158 ובדיוניהם של Moshe Bernstein, *The Employment and Interpretation of Scripture in 4QMMT: Preliminary Observations*, in *READING 4QMMT: NEW PERSPECTIVES ON QUMRAN LAW AND HISTORY* 29, 40-1 (John Kampen and Moshe Bernstein eds., 1996); Azzan Yadin, *4QMMT, Rabbi Ishmael, and the Origins of Legal Midrash*, 10 *DEAD SEA DISCOVERIES* 49, 143-4, 147 (2003); יעקב זוסמן "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה – ההרורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת 'מקצת מעשי התורה'." **תרכיץ** נט 11 33, 35 (ה'תש"ן). האיסור נרמז גם במגילת ברית דמשק, ב ש' 26 (מהדורת קימרון כרך א 23); 15 4QD^e; JOSEPH M. BAUMGARTEN AND JÓZEF MILIK, QUMRAN CAVE 4: THE DAMASCUS DOCUMENT (4Q266-273) – DISCOVERIES IN THE JUDEAN DESERT 18 (1996) 144 ובדיונו של Mayer I. Gruber, *Matrilinial Determination of Jewishness: Biblical and Near Eastern Roots*, in *POMEGRANATES GOLDEN BELLS: STUDIES IN BIBLICAL JEWISH AND NEAR EASTERN RITUAL LAW AND LITERATURE IN HONOR OF JACOB MILGROM* 437 (David Pearson Wright, David Noel Freedman, and Avi Hurvitz eds., 1995); יוסף אלימלך באומגרטן "מסורות 'הלכתיות' קדומות במגילות ים המלח" **מגילות קומראן: מבוואות ומחקרים** כרך ב 649 663-662 (מנחם קיסטר עורך ה'תשס"ט). השאלה אם הכת אסרה שחיטת בהמה מעוברת משום שסברה ש"עובר לאו ירך אמו", או מסיבות אחרות ואם הייתה תפיסה מוקדמת אצל חכמים שעל פיה "עובר לאו ירך אמו" נדונה במחקר מאז ימי גייגר ולא הוכרעה. לסקירת מחלוקת זו וספרות קודמת, ראו ורד נעם **מקומראן למהפכה התנאית: היבטים בתפיסת הטומאה** 296-300 (2010). אברהם גייגר **המקרא ותרגומו – בזיקתם להתפתחותה הפנימית של היהדות** 280-281, 343-346 ("ל ברוך מתרגם, ה'תש"ט); אברהם גייגר **קבוצת מאמרים** 116-120 (1910). טען כי ניתן למצוא שרידים לתפיסה כזו אצל התנאים, גדליה אלון **מחקרים בתולדות ישראל** כרך א 279-280 (ה'תשי"ז), ייחס תפיסה זו להלכה הקדומה, לאור עדויות יהודים-הלניסטיים, ואביגדור אפטוביצר **חיפש תפיסה זו במקורות הלכתיים ואגדיים כאחד וטען שתפיסה כזו מופיעה כבר אצל התנאים**. ראו אביגדור אפטוביצר "עמדת העובר בדני עונשין של ישראל" **סיני** יא ט (ה'תש"ב-ה'תש"ג), ובגרסה אנגלית מורחבת ב, Victor Aptowitzer, *Observations on the Criminal Law of the Jews*, 15 *JEWISH Q. REV.* 55-118 (1924-5) בעמ' 68-75, 85-118. אורבך ויינפלד דחו עמדה זו ותארכו את הופעתו של הטעון "עובר ירך אמו" בתקופה האמוראית. ראו אפרים אלימלך **אורבך חז"ל – פרקי אמנות ודעות**, 214-218 (מאגנס ה'תשל"ו); משה ויינפלד "המתת עובר – עמדתה של מסורת

אף שאנשי הכת סברו שהאיסור נוגע הן לאם, הן לאב, בעוד חכמים סברו כי האיסור נוגע רק לאם ודחו את העמדה שהאיסור נוגע גם לשחיטת אב ובנו ביום אחד.⁴⁰ סוגיות אלה, מעמדו של העובר בספרות היוונית והרומית, האיסור להוציא להורג נידונה הרה שיידון בהמשך, ההתנגדות הנוצרית החריפה להפלות והפולמוס בין אנשי הכת וחכמים בדבר שחיטת בהמה מעוברת, מאירות את היחס הנוצרי להוצאתן להורג של נידונות הרות, מסבירות את פרשנותו של ויקרא כב 28: "וְיִשׁוּר אִי־שָׁה אֹתוֹ וְאֶת־בְּנוֹ לֹא תִשְׁחָטוּ בְיוֹם אֶחָד" והאיסור לשחוט בהמות מעוברות, ומשמשות רקע להתגלגלותו של המדרש לפסוק זה בספרות האגדה הארץ-ישראלית.

ג. איסור שחיטת הבהמה ההרה

פילון הוא הראשון להציג את איסור ההפלות והדרישה לרחות את הוצאתה להורג של נידונה הרה כמדרש על פסוקי המקרא או כדרישה דתית. הוא מתייחס לאיסור ההפלות שלוש פעמים,⁴¹ ופעם נוספת לאיסור להוציא נידונה הרה להורג ומתבסס על מקורות

ישראל בהשוואה לעמדת עמים אחרים "ציון מב 129 (ה'תשל"ז)". לדיון נוסף ראו גם D. Andrew Teeter, *'You Shall Not Seethe a Kid in Its Mother's Milk': The Text and the Law in Light of Early Witnesses*, 24 *TEXTUS* 37 (2009).

Lawrence H. Schiffman, *Miqsat Ma'aseh Ha-Torah and the Temple Scroll*, 14 *REVUE* 40 (1990) DE QUMRAN 435, בעמ' 448-451. הספרות התנאית עוסקת בשאלה אם זכרים נכללים באיסור ודוחה עמדה זו. על פי תרגום אונקלוס, יונתן, נאופיטי, ותרגום הקטעים על אתר, האיסור נוגע לנקבות בלבד. בספרא, אמור, פרשה ח, פרק ז, יא-יב ובפרשה ח, פרק ח, א-ב מופיעה השאלה אם האיסור עוסק בזכרים ונקבות ועמדה זו נדחית מפני העמדה שמדובר בנקבות בלבד. במדרש תנאים לדברים, פרק כב, ז עמדה זו מיוחסת לר' אליעזר ובכרייתא בבבלי, חולין עח, ע"ב – עט, ע"א, בכורות יז, ע"א, בכורות מה, ע"א, היא מיוחסת לחנניה ואף שמואל מקבל אותה, אף שהיא נדחית על ידי חכמים. למרות זאת, בכמה מקומות מופיעה, או משתמעת, דעת יחיד שעל פיה איסור "אותו ואת בנו" נוגע גם לזכרים. כך למשל משנה, חולין ה, ג העוסקת בהיקף איסור "אותו ואת בנו" במקרים שבהם הבשר טרף מסיבות אחרות, ובכלל זה עוסקת גם בשחיטת שור הנסקל. שיפמן כולל במשניות אלה גם את משנה, בכורות ז, ז העוסקת בהבדל בין אדם לבהמה אבל משתמע ממנה שהאיסור חל על כל בהמה, זכרים ונקבות. ניתן אף לטעון כי הדיון המשווה בין האיסור בבהמה ובאדם, ומתמקד דווקא בכהן ובנו (להלן ה"ש 59), משקף גם הוא עמדה זו.

41 נוסף על שני המקרים שיידונו כאן, פילון מזכיר את איסור ההפלות גם בחיבורו 'היפותטיקה' 7.7 (מהדורת דניאל-נטף כרך א 161): $\mu\eta\ \gamma\upsilon\nu\alpha\iota\kappa\omega\nu\ \dot{\alpha}\tau\omicron\kappa\iota\omicron\iota\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \dot{\alpha}\lambda\lambda\alpha\iota\varsigma\ \mu\eta\chi\alpha\nu\alpha\iota\varsigma$ (161): $\dot{\alpha}\mu\beta\lambda\omicron\upsilon\nu$, ולא כתרגומו העברי של דוד רוקח הטוען כי מדובר כאן בעיקור בלבד. קטע זה מצוטט גם אצל אוסביוס הכנה לבשורה (Praeparatio evangelica) 8.7.7.

שונים. מקרים אלה משקפים שילוב בין שתי תפיסות שונות של העובר ומעמדו, ושימוש במקורות משפטיים יווניים.

כאשר פילון עוסק ישירות בהפלות, הוא דבק בתיאור ההתפתחות ההדרגתית של העובר, בדומה לתיאורם של היפוקרטס, אריסטו ואחרים.⁴² הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא בחיבורו 'על החוקים לפרטיהם', בו עוסק פילון בשמות כא 22-23, בענישת המכה אישה הרה שהפילה כתוצאה מן המכה, וכותב:

ἐὰν δὲ συμπλακεί τις ἐγκύω πληγῆν ἐμφορήση κατὰ τὴν γαστέρα, ἢ δὲ ἀμβλώσῃ, ἐὰν μὲν ἀπλαστον καὶ ἀδιατύπτωτον τὸ ἀμβλωθὲν τύχῃ, ζημιούσθω, καὶ διὰ τὴν ὕβριν καὶ ὅτι ἐμποδῶν ἐγένετο τῇ φύσει ζωογονῆσαι τὸ κάλλιστον τεχνιτευσούση καὶ δημιουργούση ζῶον, ἄνθρωπον· εἰ δὲ ἤδη μεμορφωμένον, ἀπάντων μελῶν τὰς οἰκείους τάξεις καὶ ποιότητας ἀπειληφότων, θνησκέτω. τὸ γὰρ τοιοῦτον ἄνθρωπός ἐστιν, ὃν ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ διεχρήσατο μῆπω καιρὸν εἶναι νομιζούσης εἰς φῶς προαγαγεῖν, ἔοικὸς ἀνδριάντι ἐν πλαστικῇ κατακειμένῳ, πλεον οὐδὲν ἢ τὴν ἕξω παραπομπὴν καὶ ἄνεσιν ἐπιζητοῦντι.

תרגום: אם יתנגש אדם עם אשה מעוברת ויטיל מהלומה בכרסה והיא תפיל: אם הנפל לא מעוצב ולא חוטב, ישלם קנס, הן על אלימותו, הן על שמנע את הטבע מלתת חיים, בשעה שזה מתקין ויוצר את היפה בבעלי החיים – האדם. אבל אם כבר היה העובר בעל צורה, כשכל איבר מאיבריו כבר קיבל את המעמד והאופי השייכים לו – עליו למות. הרי עובר כזה הוא אדם, והלה הרגו בסדנת הטבע, שסבר כי עדיין לא הגיעה העת להביאו לאור היום – משל לאנדרטה המונחת באולפן הפסל, שאינה חסרה דבר לכך מהוצאתה החוצה ושילוחה.⁴³

החלוקה בין עובר שצורתו נשלמה לזה שצורתו טרם נשלמה תואמת את תפיסת ההתפתחות ההדרגתית ומופיעה כבר בתרגום השבעים לשמות כא 22-25:

(22) ἐὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσιν γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν, καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἂν ἐπιβάλῃ ὁ ἀνὴρ τῆς γυναικός, δώσει μετὰ ἀξιώματος· (23) ἐὰν δὲ ἐξεικονισμένον ᾦν, δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς,

42 לעיל בסמוך להערה 7. על היכרותו של פילון את הוויכוח היווני על מעמד העובר ראו ISAAC HEINEMANN, PHILONS GRIECHISCHE UND JÜDISCHE BILDUNG 390-92 (Breslau, M&H Marcus, 1932).

43 פילון על החוקים לפרטיהם ג 108-109 (מהדורת דניאל-נטף כרך ג 108-109).

(24) ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός, (25) κατάκαυμα ἀντὶ κατακαύματος, τραῦμα ἀντὶ τραύματος, μῶλωπα ἀντὶ μῶλωπος.

תרגום: (כב) וְכִי־יִנְצוּ שְׁנֵי אֲנָשִׁים וְנִגְפוּ אִשָּׁה הַנוֹשֵׂאת בְּכַתְּנָה וַיֵּצֵא יֶלֶדָה כְּשֵׁאִינוּ בְּעַל דְּמוֹת שְׁלֹמֶה, עָנוּשׁ יַעֲנֵשׁ כְּאֲשֶׁר יִשִּׁית עָלָיו בְּעַל הָאִשָּׁה יִתֵּן עִם הַתְּבִיעָה:⁴⁴ (כג) וְאִם יִהְיֶה בְּעַל דְּמוֹת שְׁלֹמֶה וְנִתְּתָה נַפְשׁ תַּחַת נַפְשׁ: (כד) עֵינַי תַּחַת עֵינַי שֵׁן תַּחַת שֵׁן יָד תַּחַת יָד רֶגֶל תַּחַת רֶגֶל: (כה) כְּוִיָּה תַּחַת כְּוִיָּה פִּצְעַת תַּחַת פִּצְעַת חֲבוּרָה תַּחַת חֲבוּרָה.

תרגום השבעים מתרגם את המילה המקראית "אסון" כעובר שנשלמה צורתו, אף שהוא עדיין ברחמה של אימו וקובע קריטריון זה בתור הקריטריון לקביעת איסור גרימת ההפלות. אם נשלמה צורתו של העובר, יש להתייחס להפלתו כאל הריגה, ואם לא נשלמה צורתו, יש להתייחס להריגתו כאל פגיעה נזיקית. פילון, כמו תרגום השבעים לפסוק זה, טוען כי גרימת הפלה נחשבת להריגה אם העובר כבר קיבל צורה, אף בעודו ברחם אימו, ואילו הפלה של עובר שטרם קיבל צורה לא תיחשב להריגה אלא לפגיעה נזיקית, שכן נפגע פוטנציאל חייו.⁴⁵

בהמשך דבריו מתאר פילון את תופעת נטישת התינוקות, הנפוצה לטענתו אצל אומות העולם, ויוצא נגדה.⁴⁶ לשם כך הוא מרחיב את האיסור המקראי על הפלות (על פי קריאתו לעיל) וטוען כי איסור זה נוגע גם לנטישת תינוקות בני יומם:

44 כלומר, תביעה בבית דין. לדיון ראו אהרן שמש "מגילת 'מדרש משפטים'" תרכ"ז עג 25 (ה'תשס"ד). 28

45 לדיון על ההבדל בין נוסח המסורה לתרגום השבעים וסקירת הדעות הקודמות, ראו Nina L. Collins, *Notes on the Text of Exodus XXI 22, 43* VETUS TESTAMENTUM 289 (1993); DAVID ANDREW TEETER, SCRIBAL LAWS: EXEGETICAL VARIATION IN THE TEXTUAL TRANSMISSION OF BIBLICAL LAW IN THE LATE SECOND TEMPLE PERIOD – FORSCHUNGEN ZUM ALTEN TESTAMENT 92 141-155 (2014). לדיון על משמעות הפסוק בהקשרו המקראי, ובפרט בפירושו המילה "אסון" ראו Bernard S. Jackson, *The Problem of Exod. XXI 22-5 (IUS TALIONIS)*, 23 VETUS TESTAMENTUM 273 (1973); Joe M. Sprinkle, *The Interpretation of Exodus 21:22-25 (Lex Talionis) and Abortion*, 55 WESTMINSTER THEOLOGICAL J. 233 (1993); Raymond Westbrook, *Lex Talionis and Exodus 21, 22-25*, 93 REVUE BIBLIQUE 52 (1986). להשוואה לחוקי המזרח הקדום ראו Stanley Isser, *Two Traditions: The Law of Exodus 21:22-23 Revisited*, 52 CATH. BIBLICAL Q. 30 (1990). לפסוק זה בכתבי הכת ראו אהרן שמש, לעיל ה"ש 44, בעמ' 26-30.

46 פילון על החוקים לפרטיהם ג 110-116 (מהדורת דניאל־נטף כרך ג 109-110). פילון מזכיר תופעה זו גם בחיבורו על המידות הטובות 131 (מהדורת דניאל־נטף כרך ג 214), אלא ששם הוא קושר את איסור נטישת התינוקות לויקרא כב 27, האיסור להפריד בהמה

πόρρωθεν οὖν τὴν βρεφῶν ἔκθεσιν ἀπέιπε δι' ὑπονοιῶν θάνατον, ὡς ἔφην, ὀρίσας κατὰ τῶν αἰτίων ἀμβλώσεως τὰ μεμορφωμένα ἤδη κυϊσκούσαις· καίτοι τὰ μὲν ἔτι κατὰ γαστρὸς προσεχόμενα τῇ μήτρᾳ τῶν κυουσῶν εἶναι μέρη λέγεται παρά τε φυσικοῖς ἀνδράσιν, οἷς ὁ θεωρητικὸς διαπονεῖται βίος, καὶ παρά ἰατρῶν τοῖς δοκιμωτάτοις, οἱ τὴν ἀνθρώπου κατασκευὴν διηρεύνησαν τὰ τ' ἐν ὄψει καὶ τὰ ἀφανῆ μετ' ἐπιμελείας ἐξ ἀνατομῆς ἀκριβῶσαντες, ἴν', εἰ χρεία τις γένοιτο θεραπείας, μὴδὲν ἀγνοία παρολιγωρηθὲν αἴτιον μεγάλου κινδύνου γένηται. τὰ δ' ἀποκυθθέντα τῆς τε συμφυῖας ἀπέζευκται καὶ διωφειμένα καθ' αὐτὰ ζῶα γέγονεν οὐδενὸς ἐπιδεᾶ τῶν ὅσα συμπληρωτικὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεώς ἐστιν, ὥστε ἀνευδοιάστως ἀνδροφόνον εἶναι τὸν βρέφος ἀναιροῦντα, τοῦ νόμου μὴ ἐπὶ ταῖς ἡλικίας ἀλλ' ἐπὶ τῷ γένει παρασπονδουμένῳ δυσχεραίνοντος.

תרגום: בראייה למרחוק אפוא אסרה התורה, דרך רמז, את נטישת היילודים כשגזרה עונש מוות, כפי שאמרת, על הגורמים להפלת אשה שעוברת כבר בעל צורה. אמנם העובר הצמוד עדיין לרחם הוא חלק מן האשה ההרה – לשיטתם של חוקרי הטבע השוקדים על חיי העיון, ושל המהוללים ברופאים, שחקרו את מבנה האדם ובחנו את חלקיו הנראים לעין וגם את הסמויים באמצעות ניתוח דייקני, כדי שאם יהיה צורך בטיפול רפואי, לא תביא שום הזנחה, בשל חוסר ידיעה, לידי סכנה חמורה. אבל הנולד מנותק ממקור מחצבתו, ומשבודד הוא נעשה בעל חיים בפני עצמו, שאינו חסר רכיב ממרכיבי הטבע האנושי. ולכן הממית תינוק הוא בלי כל ספק רוצח, הואיל וזעם התורה אינו תלוי בגיל, הוא יוצא על הפרת האמונים כלפי המין האנושי.⁴⁷

כמו בדיונו על הפלות, פילון חוזר על קריטריון הצורה שעל פיו ההתפתחות ברחם הדרגתית, ואיסור ההפלות נוגע רק לעובר בעל צורה. לדבריו, אם אסור להרוג עובר משום שהוא כבר בעל צורה, ודאי אסור להרוג תינוק שכבר נולד. אולם לתיאור זה מוסיף פילון תיאור שהוא מייחס לחוקרי הטבע ולרופאים, שעל פיו העובר הוא חלק מגופה של האישה ההרה – עובר ירך אימו – ומנגיד אליו את התינוק שכבר נולד. לדבריו, אם יש ספק בנוגע לעובר, משום שיש מי שיטען שהוא עדיין ירך אימו, ודאי אין ספק בנוגע ליילוד והנוטש תינוק נחשב לרוצח.

מוולדה עד ליום השמיני להולדתו. לתופעה זו והדיון עליה בשלהי העת העתיקה, ראו מוניקנדרס, לעיל ה"ש 22, ובנסמן שם.

47 פילון על החוקים לפרטיהם ג 117-118 (מהדורת דניאל-נטף כרך ג 110).

בריון זה שילב פילון שתי עמדות, את עמדתו, הרבקה בתיאור ההתפתחות ההדרגתית, ואת העמדה שייחס לרופאים ולחוקרי הטבע, המתארת את העובר כחלק מגופה של אימו. בעור בריון זה ייחס פילון במפורש את העמדה השנייה לרופאים, כחיבורו 'על המידות הטובות' עמדה זו נדמית כעמדתו של פילון עצמו. כחיבור זה עוסק פילון ברצף מצוות המבטאות רחמים כלפי בעלי חיים.⁴⁸ לאחר דיונו באיסור להפריד בין בהמה לוולדה כמשך שמונה ימים,⁴⁹ ולפני דיונו באיסור לבשל גדי בחלב אימו, לחסום שור בדישו ולחרוש בשור וחמור יחד,⁵⁰ כותב פילון על האיסור לשחוט בהמה ובנה באותו יום, על פי ויקרא כב 28: "וְשׂוֹר אוֹ-שֶׁה אֹתוֹ וְאֵת-בְּנוֹ לֹא תִשְׁחָטוּ בְיוֹם אֶחָד". הוא מרחיב איסור זה לבהמות מעוברות, ואגב כך מסביר את עמדתו בנוגע לעוברים:

ἀλλ' ὁ γε νόμος ἕξω τῶν περιπραντηρίων ἐλαύνει καὶ ὅσα τῶν ζῶων κυοφορεῖ, μὴ ἐπιτρέπων ἄχρις ἂν ἀποτέκη σφαγιάζεσθαι, τὰ κατὰ γαστρὸς ἐν ἴσῳ τοῖς ἀποκυθηεῖσιν ἤδη λογισάμενος, οὐκ ἐπειδὴ τὴν ἴσῃν ἔλαχε τάξιν ἃ μῆδ' εἰς φῶς πω προῆλθεν, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ μακρόθεν ἐπισχεῖν τὴν εὐχέρειαν τῶν εἰωθότων πάντα φύρειν. εἰ γὰρ τὰ φυτῶν τρόπον ἔτι παραυξανόμενα καὶ μέρη νομιζόμενα τῶν κυόντων, νυνὶ μὲν ἦνωμένα, μηνῶν δὲ περιόδοις αὐθις ἀποσπασθησόμενα τῆς συμφυΐας, διὰ τὴν ἐλπίδα τοῦ γενήσεσθαι ζῶα φυλάττεται τῷ περὶ τὰς μητέρας ἀνεπιβουλεύτῳ, χάριν τοῦ μὴ τὸ λεχθὲν μίαισμα συμβῆναι, πῶς οὐχὶ μᾶλλον τὰ ἀποτεχθέντα καὶ καθ' αὐτὰ ψυχῆς καὶ σώματος μεμοιραμένα; πάντων γὰρ ἀνοσιώτατον ἐνὶ καιρῷ καὶ ἡμέρᾳ μιᾷ ἔγγονον ὁμοῦ καὶ μητέρα κτείνειν. ἐνθὲνδε μοι δοκοῦσιν ὀρμηθέντες ἔνιοι τῶν νομοθετῶν τὸν ἐπὶ ταῖς κατακρίτοις γυναιξίν εἰσηγήσασθαι νόμον, ὃς κελεύει τὰς ἐγκύους, ἐὰν ἄξια θανάτου δράσωσιν, φυλάττεσθαι μέχρις ἂν ἀποτέκωσιν, ἵνα μὴ ἀναιρουμένων συναπόληται τὰ κατὰ γαστρὸς.

תרגום: היא (התורה) שוקלת אפוא את העוברים כנגד היילודים אך לא משום שאלה שעדיין לא באו לאור העולם זכו במעמד שווה, אלא כדי לעצור למרחוק בעד קלות הראש של הנוהגים לכלכל את הכל. הרי היצור, הגדל עדיין כדרך הצמחים והנחשב כחלק מהורו, נאחד כעת עמה, אך בתקופת החודשים עתיד להיפלט ממקור מחצבתו, אם יצור

Katell Berthelot, *Philo and Kindness Towards Animals (De Virtutibus 125-147)*, 48

14 *STUDIA PHILONICA ANN.* 48 (2002).

פילון על המידות הטובות 133-125 (מהדורת דניאל-נטף כרך ג 213-215).

פילון על המידות הטובות 147-142 (מהדורת דניאל-נטף כרך ג 216-217).

זה, משום התקווה שייעשה לבעל חיים, נשמר בזכות חסינות אמו, למען לא תיעשה התועבה האמורה, כיצד לא יישמר עוד יותר היילוד, הזוכה בפני עצמו לגוף ולנפש? כי חילול שמים חמור מכל הוא להמית אם ובנה במועד אחד וביום אחד. דומני שמכאן בא לכמה מן המחוקקים המניע להציע את החוק על הנשים החייבות בדין, הגוזר לשמור במעצר עד שתלד אישה מעוברת שעשתה מעשה הראוי למיתה, כדי שהיצור בבטנה לא יאבד עם הריגתה.⁵¹

פילון מערב אפוא שתי תפיסות שונות בנוגע להתפתחות העובר, שתיהן מוכרות מן הספרות היוונית.⁵² על פי התפיסה הראשונה, העובר הופך לישות משפטית עצמאית באופן הדרגתי, ולכן, כאשר התפתחותו מתקדמת, עוד טרם הלידה, הפלתו אסורה ונחשבת להריגה, כפי שטען לראשונה היפוקרטס. על פי התפיסה השנייה, העובר הוא חלק מגופה של אימו כל עוד הוא ברחמה, ברומה לצמחים, כפי שטען לראשונה אמפדוקלס וכפי שחזר והופיע בניסוחים מחודשים החל מן המאה השנייה לספירה.

את התפיסה השנייה – עובר ירך אימו – מייחס פילון לרופאים ואנשי מדע, ואילו התפיסה הראשונה מופיעה כפירוש של התורה, ותואמת לתרגום השבעים. נראה כי פילון משתמש בעמדת אמפדוקלס כאמצעי רטורי כדי לחזק את טיעונו. עמדת אמפדוקלס מופיעה כאשר פילון משווה בין עוברים ליילודים ובאמצעותה הוא מגבה את טיעונו משני כיוונים. פילון טוען שאם נטען שאין להרוג עובר שטרם נולד משום שאנו מגינים על אימו, אף אם נטען שעובר ירך אימו והפלתו אסורה, בוודאי נטען שנטישת תינוקות, שכבר נשלמה צורתם, או שכבר השתחררו מירך אימם ונולדו, אסורה אף היא. למעשה, האיסור חמור אף יותר, מדין קל וחומר. ב'על המידות הטובות' מוסיף פילון כי אף אם העובר אינו יצור עצמאי, הריגתו שקולה להריגתו של היילוד, בשל הפוטנציאל הטמון בו. למעשה, באמצעות טענת אמפדוקלס יכול פילון להרחיב את טיעונו מבהמה ובנה לבהמה מעוברת ולטעון שכשם שאסור לשחוט בהמה ובנה כך אסור גם לשחוט בהמה מעוברת ואגב כך להרוג את בנה שטרם נולד.

דברי פילון בנוגע לשחיטת בהמה מעוברת מבססים טענה המופיעה כפשוטה, ללא פירוט מלא, בכתבי הכת הקרובים לזמנו. בקריאתם את הפסוק "וְאִתּוֹ יָבִיאוּ אִתּוֹ וְאֵת־בְּנֵוֹ לֹא תִשְׁחָטוּ בְּיוֹם אֶחָד", גם הם הרחיבו את איסור השחיטה וכללו בו לא רק

51 פילון על המידות הטובות 137-139 (מהדורת דניאל-נטף כרך ג, 215-216). כן ראו את דיינו של WALTER T. WILSON, ON VIRTUES 305-17 (2011).

52 לדיון נוסף על סתירה זו ראו SAMUEL BELKIN, PHILO AND THE ORAL LAW: THE PHILONIC INTERPRETATION OF BIBLICAL LAW IN RELATION TO THE PALESTINIAN HALAKAH (Cambridge, Harvard University Press, 1940), בעמ' 129-139, שניסה בדוחק לקשור את פילון להלכה התנאית; DANIEL SCHIFF, ABORTION IN JUDAISM 17-21 (2002).

בהמה ובנה אלא גם בהמות מעוברות. לעומת זאת, דברי פילון מנוגדים לדברי חכמים שלא קיבלו קריאה זו.⁵³

ד. איסור הוצאת נידונות הרות להורג

בדבריו ב'על המידות הטובות' פילון אינו מסתפק בהרחבת האיסור המקראי מבהמה ובנה לבהמה מעוברת ואף אינו מסתפק בשימוש בפרשנות המקרא המוכרת לו ובמדע בן זמנו.⁵⁴ את טיעונו הוא סומך גם על מקורות משפטיים, ומרחיב את איסור הריגת בהמה מעוברת לאיסור ההוצאה להורג של נידונה הרה.

כאמור, הדרישה לדחות את הוצאתן להורג של נידונות הרות מוכרת ממקורות יווניים מוקדמים ואף חודרת לחוק הרומי, בתחילה כמנהג ובמאה השלישית לספירה אף כפסיקה.⁵⁵ דרישה זו מופיעה אצל פלוטרכוס (45-125 לסה"נ), המאוחר מעט לפילון, ואצל דיודורוס סיקולוס, בן המאה הראשונה לפנה"ס, המוקדם הן לפילון, הן לפלוטרכוס. השוואה בין ניסוחו של פלוטרכוס לזה של פילון מצביעה על דמיון לשוני גבוה:

פילון, על המידות הטובות 139
פלוטרכוס, על הנקמה האלוהית
המאוחרת 7 (552D)

τὸν δ' ἐν Αἰγύπτῳ νόμον ἄρ' οὐκ εἰκότως ὑμῖν ἀπογράψασθαι **δοκοῦσιν ἔνιοι τῶν Ἑλλήνων, ὃς κελεύει τὴν ἔγκυον, ἂν ἄλῳ θανάτου, μέχρι τέκῃ, φυλάττειν;** 'πάνυ μὲν οὖν' ἔφασαν.

ἐνθὲνδε **μοι δοκοῦσιν** ὀρμηθέντες ἔνιοι τῶν νομοθετῶν τὸν ἐπὶ ταῖς κατακρίτοις γυναιξίν εἰσηγήσασθαι νόμον, **ὃς κελεύει τὰς ἐγκύους, ἐὰν ἄξια θανάτου δράσωσιν, φυλάττεσθαι μέχρις ἂν ἀποτέκωσιν,** ἵνα μὴ ἀναιρουμένων συναπόληται τὰ κατὰ γαστρός. ἀλλ' οὗτοι μὲν ἐπ' ἀνθρώπων ταῦτα ἔγνωσαν.

תרגום: האם לא נראה לכם שכמה מהיוונים העתיקו את החוק המצרי, המצווה שאם אישה הרה נידונה למוות, יש להחזיק אותה עד אחרי הלידה?

תרגום: דומני שמכאן בא לכמה מן המחוקקים המניע להציע את החוק על הנשים החייבות בדין, הגוזר לשמור במעצר עד שתלד אישה מעוברת שעשתה מעשה הראוי למיתה, כדי שהיצור בכטנה לא יאבד עם הריגתה

53 לעיל בסמוך להערה 36.

54 על הסתמכותו של פילון על תפיסות סטואיות ראו לאחרונה MAREN R. NIEHOFF, PHILO

OF ALEXANDRIA: AN INTELLECTUAL BIOGRAPHY 160-1 (2018).

55 לעיל ה"ש 2.

פלוטרכוס, כמו פילון ב'על המידות הטובות', אוסר על הריגת האישה ההרה אף שאינו מעניק לעוברת מעמד עצמאי כשל אדם חי אלא רואה בו רק פוטנציאל למעמד זה.⁵⁶ יתר על כן, הדמיון הלשוני הגבוה (המשתקף ביוונית) בין שני המקורות מוביל למסקנה כי השניים השתמשו במקור משותף של החוק היווני-מצרי, האוסר על הוצאה להורג של נשים הרות.

להרחבת החוק המקראי מבהמה ובנה לבהמה מעוברת נמצאו מקבילות בכתבי הכת אף שהדבר הוא בניגוד גמור לתפיסת העובר בהלכה התנאית והאמוראית. לעומת זאת, להרחבת החוק המקראי מאיסור שחיטת בהמות לבני אדם, לא נמצאו מקבילות בכתבי הכת ואף דבר זה עומד בניגוד חזיתי להלכה התנאית והאמוראית. המקורות התנאיים והאמוראיים אוסרים במפורש את דחיית הוצאתה להורג של אישה הרה.⁵⁷ יתר על כן, המקורות התנאיים והאמוראיים שבהם מופיע האיסור "אותו ואת בנו" עוסקים בבעלי חיים,⁵⁸ ובספרות התנאית אף נטען במפורש כי איסור "אותו ואת בנו" נוגע לבהמות בלבד. בני אדם שהיו יכולים להיכלל באיסור הם כוהנים, ובכל זאת, המשנה מציינת שפסוק זה אינו פוסל אותם משירות בבית המקדש.⁵⁹ למרות זאת, בספרות האגדה הארץ-ישראלית נדרש לעיתים פסוק זה בנוגע לבני אדם. בבראשית רבה הפסוק מצוטט בנוגע ליעקב המתפלל שעשיו לא ישחט אותו ואת בניו⁶⁰ ובויקרא רבה הוא מצוטט בנוגע להמן.⁶¹ נוסף על כך, התלמוד הירושלמי קושר בינו ובין פולחן מרקוליס ועולה אפשרות שיש בכך עדות להקשר פולמוסי שאינו מפורט, שייתכן שנגע להקרבת בהמה וצאצאה.⁶²

- 56 לקשריו של פלוטרכוס עם היהדות ועם הנצרות בנות זמנו, ראו Frederick E Brenk, *Plutarch, Judaism and Christianity*, in *STUDIES IN PLATO AND THE PLATONIC TRADITION: ESSAYS PRESENTED TO JOHN WHITTAKER* 97 (Mark Joyal ed., 1997). למקבילות בין פלוטרכוס לפילון בקטע סמוך, המצביעות גם הן על שימוש במקור משותף, ראו Berthelot, לעיל ה"ש 48, בעמ' 56-60.
- 57 משנה, ערכין א, ה; ספרי זוטא, במדבר לה, כב (מהדורת הורוביץ 334) וראו מוניקנרם, לעיל ה"ש 2.
- 58 משנה, חולין ד, ה; משנה, חולין ה, א; תוספתא, חולין ה.
- 59 משנה, בכורות ז, ז; ספרא, אמור, פרשה ג, פרק ג, ג-ו; בבלי, בכורות מה, ע"ב.
- 60 בראשית רבה, עה, יג (מהדורת תאודור-אלבק 895); בראשית רבה, עו, ו (מהדורת תאודור-אלבק 904).
- 61 ויקרא רבה, כז, יא (מהדורת מרגליות תרמה).
- 62 ירושלמי, עבודה זרה, מג ע"ג – מג ע"ד (מהדורת האקדמיה 1401:1-10). פולחן מרקוליס נוגע על פי רוב לאבנים (למשל משנה, סנהדרין ז, ו; משנה, עבודה זרה ד, א) אך לעיתים הוא נקשר גם לזבח (למשל בבלי, עבודה זרה נא, ע"א; בבלי, סנהדרין סא, ע"א). על פולחן מרקוליס בעיני חז"ל ראו: עידית פינטל-גינסברג "הזורק אבן למרקוליס": הסמלת ה'אחר' בהקשר תרבותי יהודי" *מחקרי ירושלים במחשבת ישראל* כא 455 (ה'תשס"ז), ובנסמן Saul Lieberman, *Palestine in the Third and Fourth Centuries: III. Rabbinic* שם;

בעוד קריאתו של פילון עומדת בניגוד לשיח ההלכתי התנאי והאמוראי המאוחר לו, דבריו מצוטטים ישירות במקורות נוצריים. המקורות הנוצריים במאות הראשונות לספירה כמעט שאינם עוסקים בוויקרא כב 28. אולם, קלמנס מאלכסנדריה (150-215 לסה"נ), בדיונו על חוקי התורה העוסקים בחקלאות ובכשרות, מתבסס בעיקר על פילון ומצטט את דבריו תוך שינויים.⁶³ לאחר דיונו באיסור להפריד בין בהמה לוולדה במשך שמונה ימים ובאיסור נטישת תינוקות, ולפני עיסוקו באיסור לבשל גדי בחלב אימו, כותב קלמנס:

πάλιν αὐ ὁ χρηστός νόμος ἀπαγορεύει ἡμέρα τῇ αὐτῇ συγκαταθῆναι ἔκγονον καὶ μητέρα. ἐντεῦθεν καὶ Ῥωμαῖοι, εἰ καὶ τις ἔγκυος καταδικασθεῖη τὴν ἐπὶ θανάτῳ, οὐ πρότερον ἔωσιν ὑποσχεῖν τὴν τιμωρίαν πρὶν ἢ ἐκτεκεῖν. ἀντικρυς γοῦν καὶ ὅσα τῶν ζῶων κυοφορεῖ, ὁ νόμος οὐκ ἐπιτρέπει ἄχρις ἂν ἀποτέκη σφαγιάζεσθαι, μακρόθεν ἐπισχῶν τὴν εὐχέρειαν τῶν εἰς ἄνθρωπον ἀδικούντων. οὕτως ἄχρι καὶ τῶν ἀλόγων ζῶων τὸ ἐπιεικὲς ἀπέτεινεν, ἵνα ἐν τοῖς ἀνομογενέσιν ἀσκήσαντες πολλῇ τιμῇ περιουσίᾳ φιλοῦσθαι ἀνθρώπων ἐν τοῖς ὁμογενέσι χρῆσώμεθα.

οἱ δὲ καὶ περιλακτίζοντες τὰς γαστέρας πρὸ τῆς ἀποτέξεως ζῶων τινῶν, ἵνα δὴ γάλακτι ἀνακεκραμένῃν σάρκα θοινάζωνται, τάφον τῶν κυοφορουμένων τὴν εἰς γένεσιν κτισθεῖσαν μήτραν πεποιήκασιν, διαρρήδην τοῦ νομοθέτου κελεύοντος "ἀλλ' οὐδὲ ἐψήσεις ἄρνα ἐν γάλακτι μητρὸς αὐτοῦ". μὴ γὰρ γινέσθω ἢ τοῦ ζῶντος τροφή ἡδυσμα τοῦ ἀναιρεθέντος ζῶου, φησὶν <ἢ σάρξ>, μηδὲ τὸ τῆς ζωῆς αἴτιον συνεργὸν τῇ τοῦ σώματος καταναλώσει γινέσθω.⁶⁴

תרגום: ושוב, החוק הטוב אוסר על הקרבה משותפת של יילוד ואימו באותו יום. לכן, גם הרומאים [פסקו] שאם אישה הרה נדונה למוות, אסור להקדים את ביצוע גזר הדין לפני הלידה. ואכן, כך גם בנוגע לבהמה הרה, החוק אסר לשוחטה עד שתלד, ובודק מאז את הסובלנות [לעיקרון] זה של אלה החוטאים כלפי האדם. כך, [החוק] מותח את ההגינות [שבעיקרון] זה עד לבהמות חסרות

,*Parallels to the Thirteenth Sibylline Book (Continued)*, 37 *Jewish Q. Rev.* 31 (1946) בעמ' 42 ואילך.

63 ראו JOHANNA LOUISA VAN DEN HOEK, CLEMENT OF ALEXANDRIA AND HIS USE OF PHILO IN THE STROMATEIS – AN EARLY CHRISTIAN RESHAPING OF A JEWISH MODEL 69-115 (Leiden, Brill, 1988). ליהסו האוהר של קלמנס לפילון, ראו DAVID T. RUNIA, PHILO AND THE CHURCH FATHERS: A COLLECTION OF PAPERS 54-76 (1995).

64 קלמנס סטרומטה (Stromata) 2.18.93.2-2.18.94.2.

בינה, כדי שבשל האימון על בעלי חיים ממינים שונים, נשתמש באהבת אדם כשפע רב כלפי הדומים לנו.

אלה הבעוטים בבטן של בהמות כלשהן, לפני שהן יולדות, כדי לחגוג בסעודת בשר מעורב בחלב, הפכו את הרחם הבורא חיים לקבר לעוברים, אף שהמחוקק מצווה במפורש: "לא תבשל גדי בחלב אמו"⁶⁵. לא ייווצר מתזונת החי תיבול להרוג, אמר הבשר, ולא תהפוך סיבת החיים לסיוע לחיסול הגוף.

שני הבדלים עיקריים עומדים בין קלמנס ופילון.⁶⁶ ראשית, בזמן שפילון ייחס חוק זה למחוקקים כלשהם וכותבים יווניים בני תקופתו ייחסו חוק זה למצרים, קלמנס מזהה אותם כרומאים בני תקופתו. שנית, קלמנס מוסיף לאיסור בישול הגדי בחלב אימו גם את האיסור להרוג עוברי בעלי חיים לשם אכילתם בעודם ברחם אימם, נוהג המוכר מכתביו של פלוטרכוס,⁶⁷ כמו גם ממקורות יווניים שתיעדו הקרבת בהמות הרות,⁶⁸ ומשמיט את הנמקותיו של פילון לאיסור, הן זו המשקפת את התפתחותו ההדרגתית של העובר, הן זו הרואה בעובר ירך אימו. למרות השמטות אלה, הסבריו של קלמנס על איסור הריגת עוברים במעי אימם לשם אכילה עשויים להעיד על תפיסת העובר כבעל מעמד עצמאי, בדומה לגדי החי שאותו אין לבשל בחלב אימו. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם האיסור הנוצרי על הפלות, המשקף את העמדה כי לעובר מעמד עצמאי, אם משגשג צורתו, אם קודם לכן.

למרות דברים אלה, ולמרות עלייתו של האיסור הנוצרי להפיל עוברים, כאשר האיסור להוציא להורג אישה הרה מופיע כחלק מן הדיון על המרטרולוגיה הנשית, היחס אליו אחר.⁶⁹ בשנת 209 מתוארת הוצאתה להורג של פליסיטס, שאירעה בשנת

65 שמות כג 19; שמות לך 26; דברים יד 21.

66 לדיון נוסף ראו ון דן הוק, לעיל ה"ש 63, בעמ' 94-95.

67 פלוטרכוס על אכילת בשר (De esu cranium) 2, A997, המבקר התנהגות זו מתוך חמלה על בעלי החיים. נוהג זה נרמז גם אצל פליניוס תולדות הטבע (Naturalis historia) 11.84.

68 Jan N. Bremmer, *The Sacrifice of Pregnant Animals*, in GREEK SACRIFICIAL RITUAL: OLYMPIAN AND CHTHONIAN 155 (Robin Hägg and Brita Alroth eds., 2005). אף שיש עדויות להריגת עוברי חיות ברחם אימם בכתביה ההלכתית, הריגה זו אינה מיועדת לאכילה אלא לפטור את בעלי הבהמה ממצוות פטר רחם, ראו שמואל שילה "ההערכה בתלמוד" שנתון המשפט העברי ח 309-326 (ה'תשמ"א).

69 ראו Chris Jones, *Women, Death, and the Law During the Christian Persecutions*, in MARTYRS AND MARTYROLOGIES: PAPERS READ AT THE 1992 SUMMER MEETING AND THE 1993 WINTER MEETING OF THE ECCLESIASTICAL HISTORY SOCIETY 23 (Diana Wood Stuart George Hall, *Women among Early Martyrs*, ed., 1993). כן ראו את דיונו של

203 לספירה⁷⁰ ואת חששה שמא לא תוצא להורג:

Instante spectaculi die in magno erat luctu, ne propter ventrem differretur (quia non licet pregnantes poenae repraesentari) et ne inter alios postea sceleratos sanctum et innocentem sanguinem funderet.⁷¹

תרגום: עם התקרבות יום המשחקים היא נכנסה לצער גדול, שמא בגלל היריונה תופרד (מחבריה) (כי אסור לבצע מייד את עונשה של אישה הרה) ושמה אחר כך תשפוך את דמה הקדוש והתמים בין פושעים אחרים.

פליסיטס, המוצגת כמי שנהרגת על אמונתה הנוצרית, מודעת היטב לאיסור הרומי להוציא להורג אישה הרה. והנה, על אף העמדה הנוצרית המובהקת הרואה בעוברים יצור חי, היא אינה מתוארת כחוששת לחיי עוברה אלא כחוששת שמא דווקא היריונה ימנע את הוצאתה להורג. לשמחתה, היא יולדת לפני השלכתה לזירה וזוכה להצטרף לחבריה ולהיהרג עימם על אמונתה. את אותה עמדה ניתן למצוא גם כמאה שנה מאוחר יותר, בשנת 304, אז נחסכת הוצאה להורג מאוטיכיה, הנוצרייה ההרה.⁷²

שתי העדויות הנוצריות לאיסור הרומי להוציא להורג נידונות הרות תואמות את התחזקותו של הדיון הרומי המשפטי בשאלה זו ונראה כי אכן, בראשית המאה השלישית, כאשר המשפטן הרומי אולפיאנוס העיד על חדירתו של המנהג לדחות הוצאות להורג והפיכתו לחוק, לא היה מדובר רק בשיח פנים־משפטי אלא בפסיקה בפועל שהשפיעה על ההוצאות להורג ועל הדיון עליהן.⁷³ לעומת זאת, התמקדות בשיח הנוצרי מראה כי למרות העלייה בשיח התיאולוגי והפולמוסי על מעמדו של העובר (בכל הנוגע להפלות ולפרשנות המקרא), לא השפיע שיח זה על היחס לעוברים בפועל, וכאשר מתוארות נשים הרות הנידונות למוות, והקרבן מועלת על נס כמרטיריות, לא מותו המוקדם של עוברן מצער אותן ואף לא זכותו העצמאית למות מות קדושים, אלא דווקא דחיית מותן שלהן ואובדן האפשרות להקריב את נפשן על אמונתן. כתיבה מרטירולוגית זו, בין אם היא נאמנת לחווייתן האישית של הנידונות, בין אם היא מייצגת את כותביה, מדגישה את הרצון והעידוד למות קדושים של האם, תוך התעלמות מהעובר שבקרבה ותוך התעלמות מן השיח הנוצרי המתפתח בנוגע להפלות.

THE 1993 WINTER MEETING OF THE ECCLESIASTICAL HISTORY SOCIETY 1 (Diana Wood ed., 1993) בנוגע למרטירולוגיה נשית.

70 לתארוך ראו THOMAS J. HEFFERNAN, THE PASSION OF PERPETUA AND FELICITY 60-78 (2012), ולדיון שם בעמ' 306-307.

71 חיי פרפטואה 15.2, כפי שפרסם הפרמן (לעיל ה"ש 70), 116, 132.

72 אגפה אירנה וחיונה 3.7, כפי שפרסם HERBERT MUSURILLO, THE ACTS OF THE CHRISTIAN MARTYRS 284-5 (Oxford, Clarendon Press, 1972).

73 דיגסטא 1.5.18; דיגסטא 48.19.3 והדיון במאמרי, לעיל ה"ש 2.

אם כן, מקורות אלה מציגים פער בין האיסור התיאורטי להרוג נידונות הרות, אותו קשר קלמנס בעקבות פילון לויקרא כב 28, ובין השיח המעשי, הן בנוגע להפלות, הן בנוגע להוצאות להורג. המקורות הנוצריים מציגים הפרדה בין השיח המרטירולוגי והדיון על הוצאות להורג והפלות ומטענו הפרשני של פסוק זה. בעוד המטען הפרשני, כמו גם הדיון המתפתח על הפלות, דוחים הוצאה להורג ומגינים על העובר כמעט בכל מחיר, השיח המרטירולוגי, המתייחס להוצאות להורג בפועל, מתעלם מדיון על מעמדו של העובר ואף מעדיף הוצאה מהירה להורג בשם הצורך במות קדושים.

לעומת השיח הנוצרי, חכמים מציגים עמדה מנוגדת הן לעמדה הנוצרית בנוגע להפלות, הן לחוק הרומי ולנוהג היווני בנוגע להוצאות להורג: חכמים אינם אוסרים על הפלות כלל ואף מחייבים הוצאה להורג של נידונות הרות מייד עם מתן גזר דינו, מבלי להמתין ללידה. למרות זאת, נראה שהמסורת הפרשנית, יחד עם השיח הנוגע למרטירולוגיה נשית, נגעו זה בזה בתקופה מאוחרת יותר דווקא בספרות האגדה היהודית.

סיפור האישה ושבעת הבנים מוכר ונפוץ בספרות המרטירולוגיה הנוצרית, בדיוק כפי שהוא מוכר במקורות יהודיים ומופיע בצורות שונות החל מספר המקבים ויספוס, דרך התלמוד הבבלי ואיכה רבה.⁷⁴ עדויות לשימוש בסיפור זה הן על ידי יהודים הן על ידי נוצרים באנטיוכיה מופיעות במאה הרביעית,⁷⁵ ומצטרפות לעדויות על פולחן המקבים המתפתח באנטיוכיה בבית כנסת ומאוחר יותר בכנסיות ברחבי האימפריה הרומית.⁷⁶

- 74 יוספוס מלחמות היהודים א 16; מקבים ב, ז; מקבים ד, ח-יח; בבלי, גיטין נז, ע"ב; פסיקתא רבתי מג (מהדרת איש-שלום). לדיון בסיפור זה ובגרסאותיו, ראו יהושע גוטמן "האם ושבעת בניה באגדה ובספרי חשמונאים ב ור" ספר יוחנן לוי – מחקרים בהלניסמוס יהודי לזכרו של יוחנן לוי ז"ל 25 (משה שובה ויהושע גוטמן עורכים, ה'תש"ט); גרשון דור כהן "מעשה חנה ושבעת בניה בספרות העברית" ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן למלאת לו שבעים שנה קט (משה דייוויס עורך, ה'תשי"ג); גלית חזן-רוקם "הקול קול אחותי: דמויות נשים וסמלים נשיים במדרש איכה רבה" אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות 95-105 (יעל עצמון עורכת, ה'תשנ"ה); גלית חזן-רוקם רקמת חיים: היצירה העממית בספרות חז"ל, מדרש האגדה הארץ-ישראלי איכה רבה 128-135 Robert Doran, *A Synoptic View of the Mother and Her Seven Sons*, in: (1996) IDEAL FIGURES IN ANCIENT JUDAISM: PROFILES AND PARADIGMS 189 (John J. Collins and George W. E. Nickelsburg eds., Atlanta, Scholars Press, 1980); Robin A. Darling Young, *The 'Woman with the Soul of Abraham': Traditions about the Mother of the Maccabean Martyrs*, in "WOMEN LIKE THIS": NEW PERSPECTIVES ON JEWISH WOMEN IN THE GRECO-ROMAN WORLD 67 (Amy-Jill Levine ed., 1991).
- 75 Martha Pollard Vinson, *Gregory Nazianzen's Homily 15 and the Genesis of the Christian Cult of the Maccabean Martyrs*, 64 BYZANTION 166 (1994).
- 76 GLANVILLE DOWNEY, *A HISTORY OF ANTIOCH IN SYRIA: FROM SELEUCUS TO THE* ראו 76 ARAB CONQUEST 110-11 (Princeton, Princeton University Press, 1961) לאה ERNST BAMMEL, *ידורי סוריה בראי הכתובות היווניות 248-250 (ה'תשס"א);*

יתר על כן, על קשרים בין המרטירולוגיה של פרפטואה וסיפור האם ושבעת הבנים כבר הצביעו במחקר,⁷⁷ וכפי שהראתה לאחרונה מרת'ה הימלפרב, הגרסה המופיעה באיכה רבה מושפעת מהשיח הנוצרי הנוגע למרים אימו של ישו.⁷⁸ ההשפעה בין השיח הנוצרי והשיח היהודי הנוגע לסיפור זה אף ממשיכה בימי הביניים.⁷⁹

השוואה בין הגרסאות השונות של סיפור זה במקורות יהודיים רחבה מנושאו של מאמר זה, אולם ניתן לציין הברל אחד המשמעותי לדינונו. בגרסאות המוקדמות של הסיפור, כמו גם בכבלי, ברור כי אם הבנים אינה הרה בעת הוצאתה להורג, והסיפור אינו קשור לויקרא כב 28 כלל. אולם, במדרש איכה רבה, המדרש הארץ-ישראלי מן המאה החמישית לספירה לערך, נוסף פסוק זה לכמה מסיפורי המרטירולוגיה המופיעים שם,⁸⁰ וכאשר המדרש עוסק בסיפור האם ושבעת בניה, הסיפור מסתיים כך:

מיד צוה עליו להרגו, א"ל אמו בחיך קיסר תנה לי את בני ואנשקהו ואחבקהו, ונתנו לה את בנה, והוציאה את רדיה והניקתהו חלב, לקיים מה שנאמר "רבש וחלב תחת לשונך", אמרה לו אמו בחיי ראשך קיסר תנה חרב על צוארי ועל צוארו ביחד, א"ל ח"ו אינו עושה הדבר הזה, שכתוב בתורתכם "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד", א"ל אותו תינוק רשע, וכי כל התורה כולה קיימת חוץ מפסוק זה, מיד לקחהו ממנה להרגו, אמרה לו אמו בני אל ירך לבכך ואל תחת, אצל אחיך אתה הולך, ואתה ניתן בתוך חיקו של אברהם אבינו, ואמור לו משמי, אתה בנית מזבח

Judaica: Kleine Schriften 79-85 (Tübingen, J. C. B. Mohr, 1986). לסקירת התפשטות

פולחן האישה ושבעת הבנים ושאלת הקשר בינו ובין המסורת היהודית, ראו Gerard A.

M. Rouwhorst, *The Cult of the Seven Maccabean Brothers and their Mother in Christian Tradition*, in *Saints and Role Models in Judaism and Christianity* 183

(Marcel Poorthuis and Joshua Schwartz eds., 2004); Daniel Joslyn-Siemiatkoski,

Christian Memories of the Maccabean Martyrs (2009).

77 ראו Galit Hasan-Rokem, *Web of Life: Folklore and Midrash in Rabbinic Literature*

(2000) 24-121; כהן, מעשה חנה (לעיל ה"ש 74), קטו-קיו, וראו ביקורתה של Martha

Himmelfarb, *The Mother of the Seven Sons in Lamentation Rabbah and the Virgin Mary*, 22 *Jewish Stud. Q.* 325, 330-1 (2015).

78 הימלפרב, שם.

79 אלישבע באומגרטן ורלה קושלבסקי "מן האם והבנים" ל'אם הבנים' באשכנז בימי הביניים"

ציון 71 301 (2006) ובנסמן שם, הערות 1-2; Jeremy Cohen, *Sanctifying the Name of*

God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade 117-120 (2004).

80 איכה רבה, פתיחות, כד ומקבילתו באיכה רבה, א כד (מהדרות בובר); איכה רבה, א לז

ומקבילתו באיכה רבה, א ג (מהדרות בובר) ופסקתא דרב כהנא, ט יא, תנחומא, אמור יח

(מהדרות בובר), תנחומא, אמור יג.

אחד ולא הקרבת את בנך, אבל אני בניתי שבעה מזבחות והקרבתי את בני עליהם, ולא עוד אלא דידך נסיון, ודידי עובריך.⁸¹

נראה כי ההיכרות המשותפת, ופולחן המקבים המשותף של יהודים ונוצרים, יחד עם המטען הפרשני הקושר בין מרטירולוגיה נשית והאיסור להרוג אם ובנה, הם שהיו עשויים להוביל להכנסת ויקרא כב 28 לפיו של הקיסר, כאיסור על הריגת אם ובנה ביום אחד. אם כן, המסורת הפרשנית של פילון ושל אנשי כת קומרן, שנדחתה על ידי הפרושים, נעלמה לחלוטין בספרות התנאית והאמוראית, והשתמרה רק בכתיבה נוצרית, אצל קלמנס מאלכסנדריה המצטט את פילון, שבה ומופיעה באיכה רבה, בסיפורה המכונן של האישה ושבעת בניה.⁸² בגרסה המאוחרת הושמט המטען ההלכתי הקשור למסורת זו, הושמט הדיון על הוצאה להורג ועל שחיטה, ונותרו רק הדיה של אותה מסורת פרשנית שחכמים דחו.

ה. סיכום

במאמר זה סקרתי את גלגוליהן של מסורת פרשנית ומסורת משפטית שנשזרו זו בזו. המסורת הפרשנית עסקה בפירוש לויקרא כב 28: "וְיִשׁוּר אִוֶּשֶׁה אֹתוֹ וְאֶת־בְּנָו לֹא תִשְׁחָטוּ בְּיוֹם אֶחָד". פילון מרחיב את האיסור המקראי בשתי נקודות: ראשית, בדומה לכתבי קומרן, בהתאם לתפיסה היוונית של העובר ובניגוד לדברי חכמים, הוא טוען כי לא רק שחיטת בהמה וצאצאה אסורים, אלא גם שחיטת בהמה מעוברת. שנית, תוך הסתמכות על מסורת משפטית יוונית (או מצרית), הוא קושר בין איסור שחיטת בהמה מעוברת לאיסור הוצאה להורג של אישה הרה.

פרשנותו של פילון התגלגלה לפרשנותו של קלמנס, אשר הציג את המסורת המשפטית היוונית (או המצרית) כמציאות המשפטית הרומית בימיו, והתאים אותה לשיח הנוצרי בנוגע למעמדו של העובר. אולם, דיון פרשני זה, בדומה לדיון הנוצרי הכללי על מעמדו של העובר וההתנגדות להפלות, לא השפיעו על הכתיבה המרטירולוגית העוסקת בפועל בהוצאה להורג של נידונות נוצריות הרות, ומעמדו של העובר אינו תופס מקום בשני המקורות המציגים שאיפה למות מות קדושים אף במקרה של נידונות הרות.

81 איכה רבה, א (מהדורת בובר) ומקבילתו באיכה רבה, א, נ. לעדיפות נוסח בובר ראו Paul Mandel, *Between Byzantium and Islam: The Transmission of a Jewish Book in the Byzantine and Early Islamic Periods*, in *TRANSMITTING JEWISH TRADITIONS: ORALITY, TEXTUALITY, AND CULTURAL DIFFUSION* 74 (Yaakov Elman and Israel Gershoni eds., 2000).

82 כפי שציינו באומגרטן וקושלבסקי (לעיל ה"ש 79), גם בימי הביניים פסוק זה מופיע רק בכתבי היד האשכנזיים של מדרש עשרת הדברות המצטט ומעבד סיפור זה, שם עמ' 336, 310.

הניגוד הבולט בין העקרונות המשפטיים היווניים, הרומיים והנוצריים המעדיפים את העובר על פני אימו, בשל זכויות אביו או בשל מעמדו העצמאי, אוסרים הפלות ודוחים הוצאות להורג של נידונות הרוח, ובין אלה ההלכתיים, האוסרים את דחיית ההוצאה להורג של נידונות הרוח, אינו מאפשר מגע בין המסורות הפרשניות השונות. בעוד הפולמוס הראשוני על שחיטת בהמות מעוברות קשור לפרשנות המקרא, כפי שעולה מן ההשוואה בין כתבי קומרן ופילון לספרות התנאית, נראה שאין כלל התייחסות פרשנית להרחבה הנוספת העוסקת בהוצאתן להורג של נידונות הרוח ולא נמצאו מדרשי פסוקים העוסקים בשאלה זו. פולמוס זה בא לידי ביטוי אך ורק בכתיבה ההלכתית במשנה ובספרות האמוראית.⁸³ למרות זאת, פרשנות המקרא הקושרת בין ויקרא כב 28 וסוגיית הוצאתן להורג של נידונות הרוח, שהשתמרה רק בצינורות נוצריים, חוזרת ומפציעה באגדה הארץ-ישראלית, ייתכן שבזכות ההקשר היהודי-נוצרי הסובב סביב סיפור האישה ושבעת בניה, וללא המטען המשפטי וההלכתי שבו היא נוצרת.

גמישותה היחסית של הכתיבה האגדתית, והשמטת המטען המשפטי וההלכתי, הם המאפשרים את חדירתו של מדרש בעל מטען הלכתי המנוגד להלכה המופיעה בקנון ההלכתי. נראה כי במקרה של מדרש בעל מטען הלכתי המנוגד להלכה הקנונית – מדרש שעל פיו אין להוציא אישה הרה להורג – קטנים הסיכויים שייכנס לקורפוס ההלכתי התנאי או האמוראי בעוד שרדיו, ללא מטען זה, עשויים להימצא בספרות האגדה.⁸⁴ יתר על כן, המחלוקות בנוגע להוצאתה להורג של אישה הרה ובנוגע להפלת עובר אנושי נוגעות בסוגיות משפטיות שאינן ייחודיות לקבוצות דתיות מסוימות ובפולמוס עם סביבה שאינה יהודית ולכן הן אינן מקושרות לפסוק ולמדרשו. לעומת זאת, כאשר חכמים עוסקים בפולמוס הנוגע לדיני שחיטה, הפולמוס נוגע בשיח הפנימי של החברה היהודית, ובמקרה זה, הפולמוס עם קבוצות כיתתיות. כיוון שכך, רבים הסיכויים שהפולמוס ישתמר בכתיבה ההלכתית בצורה מפורשת, בצמוד לפסוק הנדרש.

הפער בין ההתייחסות למעמדו של העובר בכתיבה התיאולוגית הנוצרית, וההתייחסות אליו במקרי הוצאה להורג של אימו בולט במקורות הנוצריים שנדונו. אמנם הנוצרים מציגים חזית אחידה בנוגע להפלות ולמעמדו של העובר, ואוסרים אותן מכול וכול, הן בכתיבה תיאולוגית ופולמוסית, הן בכתיבה בעלת מאפיינים משפטיים, הן באימוץ פרשנות המקרא של פילון. למרות זאת, כאשר סוגיית מעמדו של העובר באה לידי ביטוי בפועל במקרים ספורים שאינם עוסקים בהפלות באופן ישיר, אלא במקרים של הוצאה להורג של נשים הרות, העמדה המקנה לעובר מעמד נעלמת, ובמקומה עולה הצער על

83 ראו מוניקנרם, לעיל ה"ש 2.

84 לתופעה דומה ראו למשל Adiel Schremer, 'What God Has Joined Together': Predestination, Ontology, and the Nature of the Marital Bond in Early Rabbinic Discourse, 30 DINE ISRAEL 139 (2015).

דחיית ההוצאה להורג. במצב זה, לא זו בלבד שהחוק הרומי מתקבל כחוק שמנחה את ההוצאות להורג, אלא גם העמדה המנחה אותו מתקבלת: השאלות אם לעובר יש מעמד, אם ייהרג עם אימו, אם יש לשמוח על חייו שיינצלו בזכות החוק הרומי, נעדרות מן השיקולים של הנידונות למוות, והדיון מתמקד בשאיפתה של האם למות קדושים בלבד. מקרה זה דומה למקרים אחרים שבהם הפרשנות הנוצרית לחוק המקראי שונה מן הדרישה המשפטית הנוצרית. כך, למשל, כאשר כותבים נוצרים מפרשים את דיני הייבום המקראי הם מקבלים אותם, אף שבלבוש יווני-רומי, בעוד למעשה דינים אלה עומדים בניגוד חזיתי לכתיבה הנוצרית המשפטית, הטוענת כי אין להינשא לאלמנה.⁸⁵ דוגמאות אלה מצטרפות לכמה דוגמאות נוספות, המשקפות את הפער בין הסוגים השונים של הכתיבה הנוצרית, המסורות המשפטיות השונות ורמות המחויבות השונות לחוק ולנוהג המשתקפים בהם. אף שבדוגמאות אלה אין כדי לצייר תמונה מלאה ומפורטת על תפיסת החוק הנוצרי, על המחויבות אליו ועל קיומו, יש בהן כדי להצביע על עושרו ויכולת התפתחותו של תחום עוברי זה.⁸⁶

85 Yifat Monnickendam, *Biblical Law in Greco-Roman Attire: The Case of Levirate Marriage in Late Antique Christian Legal Traditions*, 34 J.L. & RELIGION 136 (2019).

86 Yifat Monnickendam, *Late Antique Christian Law: Toward a New Paradigm*, 2 STUD. LATE ANTIQUITY 40 (2018).

